

Якщо виходити з такого розуміння цього феномену, яке було викладено вище, можна побачити, що його фундаментом (або серцевиною) є потреби людини: адже саме ними і кінець-кінцем, і в першу чергу визначається, які можливості (свободи) є необхідні для її існування й розвитку. Тому констатація здійснення *усіх* прав людини була би тотожна визнанню того, що людина задовільнила повністю всі свої потреби.

Але чи можлива така ситуація за сучасних умов та й в осяжному майбутньому? А тим більше для всіх людей?

Дозволю собі відповісти на ці питання заперечливо. Хоча б тому, що потреби людини, принаймні нематеріальні, є принципово ненасичувані, невичерпні, незупинні в їх розвитку. І вони завжди «обганятимуть» вироблені, накопичені у суспільстві засоби (можливості) для їх задоволення. Отже, завжди існуватиме «порція» незадоволених людських потреб. А якщо це так, то навіряд чи колись виникне підстава «діагностувати» настання такої ситуації, за якою усі права усіх людей нарешті вже здійснились повністю... Тому, скоріше за все, в цілому інститут прав людини (як соціальний фундамент гуманізму), завжди залишатиметься одним з найвищих моральних ідеалів, до втілення якого мають поступово, але нездоланно наближуватись кожне суспільство, кожна держава, а зрештою — й усе людство. Усі вони повинні начеби змагатись за якнайшвидше, якнайповніше наближення до нього.

У цьому й вбачається довічно прогресивний характер сучасного міжнародного інституту прав людини. І на цьому має ґрунтуватись оптимістична віра в його здійсненність, реалізованість.

Надійшла до редколегії 19.04.96

Ю. М. ТОДИКА, чл.-кор. АПрН України

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВА КОНФЛІКТОЛОГІЯ ЯК ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМОК НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

На сучасному етапі суттєво підвищується значення науки конституційного права, її висновків для державотворчого процесу. Розширюється діапазон її досліджень. Одним із актуальних напрямків науки конституційного права України, як і других країн СНД, є державно-правова конфліктологія, завданням якої є вивчення конфліктів в конституційно-правовій сфері суспільних відносин. Актуальність таких досліджень зумовлено, насамперед, реальною ситуацією в державі й суспільства.

Річ в тому, що сучасна соціально-економічна і політична сфери в Україні, як і в других країнах СНД, характеризу-

ються підвищеною конфліктністю, конфронтаційністю, неузгодженістю, а в деяких випадках і непередбаченістю, непрогнозованістю. Це обумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів, і насамперед, перехідним станом держави і суспільства, невизначеністю ідеології розвитку суспільних відносин, відсутністю загальнонаціональної ідеї, яка б консолідувала людей у вирішенні актуальних проблем. Немає чіткої правової ідеології. Великі розбіжності є в суспільній думці щодо визначення шляхів розвитку держави і суспільства. Якщо одні — за прискорену капіталізацію суспільних відносин, то другі зовсім не сприймають такий підхід. Законодавець в Україні, як і в багатьох країнах СНД, змушений в таких непростих, конфліктних умовах, приймати важливі рішення. І насамперед — в державно-правовій сфері.

У юридичній сфері державно-правові конфлікти складають найбільш вагому їх частину. І це, на наш погляд, пов'язано з комплексом політичних факторів, які суттєво впливають на динаміку політичних процесів, характер, спрямованість і напруженість державно-правових конфліктів. На їх розвиток впливають притаманні перехідному періоду розвитку суспільства протиріччя між динамізмом політичних процесів в Україні і необхідністю збереження стабільності політичної системи, законності правопорядку, між завданнями побудови демократичної правової держави, цивілізованого промадянського суспільства і необхідністю подолання антидемократичної спадщини, між новими демократичними інститутами, широкими політичними правами і свободами громадян України і формами їх реалізації у політичній практиці.

У цих умовах суттєво зростає значення науки конституційного права України в аналізі державно-правових конфліктів, прогнозуванні їх виникнення, пошуці механізмів їх розв'язання, управлінні конфліктами. Ця проблема, на жаль, ще не стала предметом наукового дослідження, хоча необхідність у цьому відчувається все більше. Аналіз державно-правових конфліктів безпосередньо пов'язаний з вивченням специфіки конституційного розвитку республіки в перехідний період, роллю державного механізму у становленні й розвитку структур громадського суспільства, конституціоналізму, методологічними проблемами розгляду державно-правових відносин. Типологія конфліктів у державно-правовій сфері, причини їх виникнення, динаміка і стадії їх розвитку, шляхи розв'язання, прогнозування появи нових конфліктів, управління конфліктними ситуаціями — це один із найважливіших напрямків, наукових досліджень на сучасному етапі.

Наука конституційного права України може виконати це завдання, спираючись на висновки філософських, політологічних, соціологічних досліджень, наробки теорії держави та права, історії держави та права, соціальної психології. Наука конституційного права України входить у систему юридичних наук. Але ж вона, на наш погляд, є найбільш політично зорієнтованою. Відомий французький конституціоналіст Ж. Бурдо називав політичну науку методом вивчення конституційного права. Він підкреслював, що у політичній науці немає свого предмета і вона представляє собою тільки розширений кут зору на традиційні проблеми публічного права¹.

Важливим завданням наукових досліджень є вивчення причин державно-правових конфліктів. Слід підкреслити, що основи цих конфліктів знаходяться насамперед за межами права і пов'язані зі станом соціально-економічних і політичних відносин, тенденціями їх розвитку. Конфлікти зумовлені конфронтаційним стилем розвитку політичного процесу в умовах перехідного періоду, впровадженням політичного плюралізму.

Разом з цим, як свідчить практика України, других країн СНД причини державно-правових конфліктів мають своїми підвалинами юридичні чинники до яких, на наш погляд, відносяться: неякісне конституційно-правове регулювання суспільних відносин, наявна невідповідність діючих конституційних норм існуючим реаліям; порушення суб'єктами державно-правових відносин норм Конституції, конституційних і звичайних законів, міжнародно-правових актів, ратифікованих парламентом; різне тлумачення гілками влади конституційних норм і принципів основ конституційного ладу; спроба відповідної владної структури змінити свій правовий статус без врахування статусу й інтересів іншої гілки влади і принципу розподілу влад; спроба і дії окремих територій змінити свій правовий статус або увійти до складу іншої держави; погіршення конституційно-правового статусу громадян; несформованість легітимних владних інститутів (наприклад, Конституційного Суду України); формування і діяльність неконституційних владних структур; створення незаконних військових формувань; дії суб'єктів державно-правових відносин по зміні шляхом насильства конституційного ладу і у будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави; дії по підризу безпеки держави; дії суб'єктів державно-правових відносин по розпалюванню національної й релігійної ворожнечі, підтримка дер-

¹ Див.: Современное буржуазное государственное право. Критические очерки. М., 1987. С. 172.

жавою відповідної конфесії, наділення її перевагами перед іншими релігіями тощо.

У основі спорів, конфліктів можуть знаходитись недостатньо чітко визначений правовий статус відповідних органів влади, самоврядування, недостатнє або ж неякісне регулювання відносин в державно-правовій сфері. На сучасному етапі чітко проявляється тенденція відставання процесуально-процедурної частини конституційного законодавства України від матеріальних конституційно-правових норм. І це прикро. Таке відставання у нас традиційне. Так, право народу України безпосередньо вирішувати найважливіші питання державного життя було встановлено в ст. 5 Конституції України 1978 р., а Закон «Про всеукраїнський та місцеві референдуми»¹, в якому регламентується процедура проведення референдумів, виявлення волі народу, населення відповідної території, був прийнятий лише 5 липня 1991 р., тобто більше як через 13 років. Відсутність процесуальних державно-правових норм знижує потенціал впливу матеріальних норм конституційного права України на суспільні відносини. Важливо в новому Основному Законі закріпити положення про те, що норми Конституції є нормами прямої дії. З цього, по суті, виходять всі конституційні проекти, у тому числі і проект Християнсько-демократичної партії України². Але ж якщо будуть відсутні процесуально-процедурні норми, то багато норм нової Конституції будуть носити формальний характер. Особливо це стосується прав людини і громадянина. Прийняття нової Конституції — це не є закінченням конституційного процесу, це є тільки його початком. І у системі конституційного законодавства процесуальні норми повинні зайняти гідне місце.

Відсутність механізмів розв'язання державно-правових конфліктів суттєво ускладнює ситуацію. Практика останніх років свідчить про конфронтаційний стиль взаємовідносин між владними структурами України і Автономної Республіки Крим, різними гілками влади за пріоритет владних повноважень. Є протиріччя між центральною і місцевими органами влади і управління. Суперечки про компетенцію — найпоширеніший вид державно-правових конфліктів.

У недопущенні державно-правових конфліктів у сфері міжнаціональних відносин велике значення має зважена національна політика. Про це свідчить конституційно-правова практика України, де цьому питанню приділяється значна увага, існує розвинуте законодавство. Слід підкреслити, що

¹ Див.: Відомості Верхов. Ради України. 1991. № 33. Ст. 443.

² Див.: Костицький В. Нова Конституція України в баченні ХДПУ// Право України. 1995. № 11. С. 19.

на території колишнього СРСР після його розпаду було і є немало міжнаціональних конфліктів. В особливості на основі впровадження нової соціально-економічної та мовної політики. Складним у цьому відношенні в нашій державі є регіон Республіки Крим. Тому в ч. 1 ст. 6 проекту нової Конституції Республіки Крим встановлюється, що офіційною мовою і мовою діловодства у Республіці Крим є російська мова, а державними мовами — кримсько-татарська, російська та українська мови. Закріплюється, що громадянам, які проживають в Республіці Крим, гарантується право користуватися рідною або будь-якою іншою мовою, вільно вибирати мову навчання та виховання.

Погіршення економічного становища людей, невиконання державою своєї соціальної ролі, зростання злочинності, подальша бюрократизація держапарату є підґрунтям для конфронтації між владою і окремими прошарками. Про це яскраво свідчать мітинги, демонстрації, страйки, пікетування шахтарів, робітників бюджетної і других сфер, вимоги відставки відповідних владних структур, окремих посадових осіб.

Завданням державної влади є консолідація суспільства, сприяння соціальній злагоді. Але ж, як свідчить історія, сама влада нерідко становиться джерелом конфронтації в суспільстві. Часто до цього веде корумпованість чиновників, непродуманість дій і акцій відповідних структур державного апарату, нехтування рекомендаціями науки, відсутність не тільки спроби, а й бажання спрогнозувати наслідки тих чи інших економічних і політичних акцій.

Державно-правова сфера, в особливості в перехідний період, не може бути безконфліктною. Безконфліктність — шлях до стагнації, застою політичного життя, конституційно-правових відносин, конституційного законодавства. Конфлікти в державно-правовій сфері мають місце не тільки в країнах, що йдуть від тоталітарного до демократичного режиму, а й в державах з розвинутою демократичною політичною системою. Виникнення протиріччя між законодавчою і виконавчою владою, як правильно зауважує М. В. Цвік, це нормальне явище¹. На наш погляд, біда не в протиріччях, а в неумінні їх розв'язувати.

Все це потребує вивчення природи державно-правових конфліктів, причин їх виникнення, знаходження механізмів розв'язання, пом'якшення їх негативних наслідків. Актуальною є проблема управління конфліктами, введення їх в ле-

¹ Див.: Цвік М. В. Взаємодія законодавчої, виконавчої гілок влади та референдуму в системі народовладдя // Вісн. АПН України, X., 1995. № 3. С. 28.

гальне правове поле розв'язання. Аналіз діючого конституційного законодавства, практики вирішення конфліктів свідчить, що в арсеналі конституційного права України мало сучасних ефективних механізмів їх розв'язання. Це обумовлено станом цього законодавства, недостатньою увагою законодавця щодо процедур розгляду конфліктів, відсутністю органів, які повинні розв'язувати конфліктні ситуації. Так, несформованість Конституційного Суду України, незважаючи, що вже декілька років існує закон про нього, не дає змоги легальним шляхом вирішувати деякі непрості проблеми співвідношення компетенції парламенту і виконавчої влади, забезпечення конституційної законності. В літературі ґрунтовно підкреслюється, що наявність інституту конституційного контролю є важливим гарантом дотримання конституційної законності¹. Вважаємо, що введення посади Представника Президента України в парламенті спрямовано на більш тісну взаємодію законодавчої і виконавчої гілок влади, на недопущення конфронтаційного стилю взаємовідносин між ними².

На наш погляд, державно-правові конфлікти проявляються в слідуючих формах: відчуження громадян від влади; масові порушення конституційного законодавства різними суб'єктами державно-правових відносин; розповсюдження правового нігілізму, неповага до Конституції, других конституційних актів; політична пасивність населення, абсентеїзм; незаконні страйки, мітинги, демонстрації; у вимогах зміни політичного і економічного курсу держави; відкритого виступу населення проти влади; або окремої її гілки; спроби насильницьким шляхом змінити конституційний лад: в формуванні альтернативних структур влади; в незаконному наділенні тими чи іншими повноваженнями громадських об'єднань, національних конгресів, національних зборів, тощо; в масових порушеннях прав людини і громадянина; в дискримінації груп громадян по національній ознаці (це яскраво проявилось в конфліктах у Грузії, Вірменії, Азербайджані, Югославії).

Важливо, щоб в Конституції, в других державно-правових актах встановлювались обмеження дій суб'єктів державно-правових відносин. Досить слухною в цьому аспекті є ч. 2 ст. 7 Конституції України 1978 р., яка закріплює, що не допускається створення і діяльність партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом

¹ Див.: *Таций В. Я., Грошевий Ю. М.* Правові засоби охорони Конституції // *Вісн. АПН України*. Х., 1995. № 3. С. 36.

² Див.: *Зеленина Е.* Народний депутат... Президента. *Виктор Мусяка о своем новом статусе* // *Время*, 1995, 7 дек.

насилъства конституційного ладу, в будь-якій формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі. В ст. 2 Конституційного договору встановлюється, що ніхто не може привласнювати право здійснювати державну владу, а в ст. 12 проекту нової Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р. записано, що громадяни України мають право чинити опір і перепони будь-кому, хто здійснює спробу насильницької ліквідації української державності, конституційного ладу, порушення територіальної цілісності чи чинити дії, спрямовані на захоплення державної влади. В ст. 16 Конституції Республіки Білорусь встановлюється заборона діяльності організацій, їх органів і представників, яка спрямована проти суверенітета Республіки Білорусь, її конституційного ладу і громадянської злагоди або ж пов'язана з порушенням прав і свобод громадян¹. Частина 2 ст. 2 Конституції Республіки Молдова закріплює, що жодна приватна особа, жодна частина народу, жодна соціальна група, жодна політична партія або інше громадське об'єднання не можуть здійснювати державну владу від імені народу, що узурпація державної влади є найтяжчим злочином проти народу².

Таких норм в конституційному законодавстві не дуже багато, бо всією своєю сутністю воно спрямовано на розвиток демократичних процесів, політичної багатоманітності, соціально-політичної активності суб'єктів державно-правових відносин. Але ж ці відносини повинні бути в межах закону. Тому такі норми об'єктивно необхідні і це слід враховувати при підготовці тексту нової Конституції України. Ці норми, наш погляд, спрямовані насамперед на захист основ конституційного ладу, загальнолюдських демократичних цінностей.

Складні соціально-економічні і політичні реалії спонукають владні структури до пошуку оптимальних шляхів недопущення конфронтації. Це особливо яскраво проявилось в прийнятті Конституційного Договору, який став компромісом між парламентом і Президентом України на певний термін — один рік — щодо нормативного регулювання статусу органів державної влади і місцевого самоврядування, тобто до прийняття нової Конституції.

Юридичний статус Конституційного Договору, в порівнянні з діючою Конституцією — унікальний в світовій практиці, оскільки по своїй юридичній силі він поставлений вище Основного Закону держави і суспільства. Це впливає з

¹ Див.: Конституція Республіки Білорусь. Минск, 1994.

² Див.: Конституція Республіки Молдова. Кишинев, 1994.

аналізу ст. 61 Конституційного Договору. Його легитимність досить сумнівна.

Але ж право не може бути вище існуючих суспільних відносин і тому використання нетрадиційних методів вирішення політико-правових проблем з урахуванням складної, досить напруженої соціально-економічної і політичної ситуації може бути виправданим на певний строк. Такі методи спрямовані на досягнення злагоди в суспільстві. Хоча й тимчасові. Прийняття Конституційного договору слід розглядати в політичному і в юридичному аспектах. В політичному плані його прийняття виправдано з позиції можливості владним структурам України, політичним угрупованням на основі консенсусу, а не конфронтації в межах відповідного строку визначитись в напрямках подальшого розвитку держави і суспільства і запропонувати оптимальну модель державного будівництва в чітких нормах нової Конституції. Важливо, щоб ця стабілізуюча функція Конституційного договору була реалізована в повному обсязі. В юридичному аспекті цей Договір має окрім позитивної і зворотню сторону, оскільки він не сприяє підвищенню правової культури населення, поваги до Конституції як Основного Закону, становленню конституційної законності і в цілому режиму законності в державі і суспільстві. Але ж як тимчасова міра, яка спрямована на уникнення жорсткої конфронтації між владними структурами, вона виправдана.

В аналізі державно-правових конфліктів суттєво підвищується роль науки конституційного права України. Але ж ця проблема ще не стала предметом наукового дослідження, хоча необхідність в цьому відчувається все гостріше. Типологія конфліктів в державно-правовій сфері, причини їх виникнення, динаміка і стадії їх розвитку, шляхи розв'язання, прогнозування появи нових конфліктів, управління конфліктними ситуаціями — це один із найважливіших напрямків наукових досліджень на сучасному етапі розвитку науки.

В умовах нестабільності, перехідного стану суспільних відносин суттєво зростає роль прогностичної функції науки конституційного права. На жаль, ця її функція майже не реалізується. В тому числі і щодо розвитку конституційного процесу в Україні, механізму прийняття Основного Закону, можливих державно-правових конфліктів. Про це яскраво свідчить те, минуло аж п'ять років як була ухвалена Концепція нової Конституції України, і був прийнятий новий Основний Закон. В тому, що в такому стані знаходиться конституційно-правова сфера є вина не тільки владних структур із-за конфронтаційного стилю взаємовідносин між собою, їх боротьба за пріоритет владних повноважень, суперечки між групами депутатів щодо шляхів

розвитку держави і суспільства, а й те, що різні гілки влади не получали необхідних рекомендацій науковців щодо розвитку в Україні конституційного процесу. А якщо такі рекомендації і давались, то нерідко вони були зорієнтовані на підтримку законодавчої або виконавчої влади. Особливо такий підхід яскраво проявився в проекті Конституції України, підготовленого робочою групою Конституційної Комісії України від 15 листопада 1995 р. Нерідко рекомендації науковців ніяк не враховуються відповідними владними структурами. Може не братись до уваги позиція не тільки спеціалістів-науковців в галузі конституційного права, а навіть і голови парламенту. В інтерв'ю «Голосу України» голова Верховної Ради України О. О. Мороз сказав, що його пропозиції щодо проекту нової Конституції Робоча група ігнорувала¹. То що тоді говорити про врахування позицій науковців? По суті немає чіткого правового регулювання механізму врахування зауважень суб'єктів законотворчості по законопроектам, гласності в цьому питанні. А це шлях до конфліктів, непорозумінь, зниження впливу конституційного законодавства на практику державотворення.

Для уникнення конфліктів, зменшення їх кількості, управління конфліктними ситуаціями велике значення має якість нормативно-правових актів, і особливо законів, відповідність їх положень соціальним реаліям. Закон може бути основою злагоди, консенсуса, консолідації суспільства, а може стати базою конфліктів і непорозумінь, соціальної напруженості. Якість законотворчої роботи безпосередньо впливає на цей процес. Врахування або не врахування законодавцем економічних, політичних, соціальних, екологічних і демографічних наслідків прийняття того чи іншого закону має велике значення для злагоди в суспільстві, ефективності нормативного регулювання. На жаль, це не завжди має місце. Закон повинен об'єднувати, а не роз'єднувати людей, бути результатом консенсуса, а не конфронтації, і не вести до конфронтації.

Майбутні державно-правові конфлікти можуть закладуватись в сучасних конституційно-правових актах, і насамперед в Конституції, яка є центром правової системи держави, втілює суверенітет народу, основні напрямки розвитку суспільства і держави, основи правового статусу людини і громадянина, других суб'єктів державно-правових відносин. Норми Конституції можуть стати базою конфронтації. Причому на десятиріччя, бо Конституція — це закон, який приймається не на рік-два, а на тривалий строк і повинен відпові-

¹ Див.: У двох президиумов одна дверь на виход из конфликта // Голос Украины. 1995. 22 нояб.

дати вимогам стабільності. Це є основа стабільності правової системи, взаємовідносин законодавчої і виконавчої гілок влади.

Конституція забезпечує єдність правових норм в ієрархії правових актів, їх непротиворічність і раціональність. Вона — результат розв'язання суспільних і державних конфліктів, бо Конституція приймається тоді, коли для цього є об'єктивні підстави. І тому важко погодитись з позицією угорського політолога М. Біхарі, який вважає, що реформи не є об'єктивно необхідними і органічно обумовленими сутністю суспільства, його станом, а є результат вольових політичних рішень¹. Разом з цим норми Конституції є інструментом забезпечення громадянського миру, формування шляху до свободи, демократії, добробуту народу, цивілізованих форм розв'язання конфліктів.

Багато залежить від якості нормативного закріплення в майбутній Конституції України основ конституційного ладу, і особливо принципу розподілу влад, який радянською конституційно-правовою практикою і теорією довго не визнавався. Так, неоптимальний розподіл владних повноважень між законодавчою і виконавчою гілками влади на користь однієї з них, відсутність реальних механізмів стримань і протиріч між ними може вести до конфронтації. В результаті сили розпорозуватимуться не на рішення 'актуальних проблем, а на боротьбу. Гривою не завжди коректними методами. Про це яскраво свідчать події в Москві у жовтні 1993 р. при розстрілі парламенту Росії. Правий М. В. Цвік, який підкреслює, що конфлікти, які виникають між законодавчою і виконавчою гілками влади, час від часу породжують небезпеку виникнення тупикової ситуації². Тому, на наш погляд, в розділі основ конституційного ладу недостатньо закріпити принцип розподілу влад як одного з найважливіших політико-правових принципів і ознак правової держави, а й чітко в наступних главах Основного Закону розмежувати владні повноваження між законодавчою і виконавчою гілками влади.

Але ж при цьому, не слід забувати про необхідність їх взаємодії. Недоречно абсолютизувати принцип розподілу влад. Він «працює» за умови взаємодії владних структур, а не при їх конфронтації. Ст. 6 Конституції Білорусі встановлює, що державні органи взаємодіють між собою, стримують друг друга і урівноважують. Ст. 6 Конституції Молдови закріплює, що законодавча, виконавча і судова влади розподілені і взаємодіють при виконанні своїх повноважень

¹ Див.: *Bihari M. Demokratia. Budapest, 1989. С. 229.*

² Див.: *Цвік М. В. Вказ. праця. С. 28.*

згідно з положеннями Конституції. Проект Конституції України в редакції від 26 жовтня 1993 р., як і проект Робочої групи від 15 листопада 1995 р., не встановлюють вимогу взаємодії влад. А це має основоположне значення для уникнення конфронтації між владними структурами. Більш того, на наш погляд, взаємодію гілок влади слід визнати в якості одного з основоположних принципів основ конституційного ладу. Головне завдання Конституції — забезпечити права людини і громадянина. А це можливо в умовах стабільності суспільства, злагоди політичних сил, взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади в ім'я розбудови Української держави, добробуту народу.

Аналіз конституційної практики України, інших країн світу свідчить, що засобами розв'язання державно-правових конфліктів є: прийняття нової Конституції, інших конституційних і звичайних законів, своєчасне внесення до них змін і доповнень; прийняття Декларації про державний суверенітет, незалежність права людини і громадянина, акта проголошення незалежності держави; розформування неконституційних, нелігитимних владних структур; сформування конституційних органів (наприклад, Конституційного Суду України); розпуск недержавних збройних формувань; припинення діяльності політичних партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі; введення на всій території країни або ж деяких її місцевостях режиму надзвичайного стану; розпуск парламента; відставка президента; розпуск органу місцевого самоврядування; непризнання центральною владою юридичних наслідків референдумів в окремих територіях про надання їм особистого правового статусу; не признание результатів виборів по окремим виборчим округам; введення чітких правових механізмів розв'язання державно-правових конфліктів. Цей перелік засобів розв'язання конфліктів не є вичерпним. Все залежить від характеру конфлікту, стадії його розвитку, наявності правових інструментів його розв'язання.

Державно-правова конфліктологія має всі підстави для формування в якості одного з актуальних перспективних напрямків розвитку науки конституційного права України, других країн СНД. Її висновки і пропозиції можуть мати велике значення для державотворчого процесу, становлення правової держави і громадянського суспільства, забезпечення прав людини і громадянина.

Надійшла до редколегії 12.12.95